

Da biskop N.E. Balle blev forfatter til Balles Lærebog

En beskrivelse af tilblivelsesprocessen for *Lærebog i den Evangelisk-christelige Religion*, 1791.¹

Af Jens Fogh

Den 31. januar 1785 anmodede Sjællands biskop Nikolai Edinger Balle (1744-1816) Danske Kancelli om, at der måtte gives ham en kongelig ordre til at udarbejde en ny lærebog i kristendom.² Denne anmodning blev begyndelsen på en lang og kompliceret proces, der i 1791 mundedes ud i *Lærebog i den Evangelisk-christelige Religion*. Bogen, der er bedre kendt som Balles *Lærebog*, blev fra 1794 og helt frem til 1856 skolernes officielle lærebog i kristendom, og derudover var det også denne bog, man skulle dygtiggøre sig i for at kunne blive konfirmeret.

Både i lærebogens samtid og i den senere kirke- og uddannelseshistoriske litteratur har den spillet en central rolle. Balles *Lærebog* må derfor betragtes som et vigtigt værk i dansk kirke- og skolehistorie. Hidtil har der dog ikke eksisteret en tilfredsstillende beskrivelse af lærebogens tilblivelsesproces. Den grundlæggende årsag til dette er, at ingen har beskæftiget sig med den korrespondance, som Balles ovennævnte anmodning til kancelliet afstedkom.

Det er med udgangspunkt i denne korrespondance, at nærværende artikel vil fremlægge en mere fyldestgørende beskrivelse af det forløb, der førte frem til tilblivelsen af Balles *Lærebog*. Det kan ellers umiddelbart forekomme naturligt at undersøge kancelliets rolle i lærebogens tilblivelse, eftersom den enevældige stats kirke- og skolepolitik blev ført gennem Danske Kancelli. Indledningsvist skal vi derfor se på nogle

1. Artiklen præsenterer de centrale resultater fra mit speciale: »Balles lærebog – et studie over tilblivelsen af *Lærebog i den Evangelisk-christelige Religion* (1791)«, København 2009.

2. Joakim Larsen: *Skolelovene af 1814 og deres tilblivelse aktmæssig fremstillet*, København 1914, s. 4ff.

tendenser i den hidtidige forskning, som må vurderes som væsentlige årsager til, at man ikke tidligere har undersøgt korrespondancen mellem Balle og kancelliet. Som tillæg til de årsager, der vil blive behandlet i det følgende, skal det dog anføres, at en udredelse af forløbet omkring lærebogen – grundet et relativt komplekst og langstrakt forløb og et kildemateriale, der ikke ligger lige for – kræver en vis investering af tid og energi. En sådan investering har ikke hidtil været foretaget.

Den første historiker, der behandlede processen omkring Balles *Lærebog*, var Jens Møller i 1817.³ Han er samtidig også den sidste til overhovedet at beskæftige sig med kancelliets svar på Balles anmodning af 31. januar 1785. Jens Møller anfører, at Balles anmodning »samtidig i det Væsentlige bifaldtes af Regjeringen«.⁴ Denne antagelse er dog forkert. Grunden til denne fejlagtige angivelse kan ligge i en forestilling om et harmonisk forhold mellem Balle og regeringen, men den afgørende årsag er, så vidt jeg kan se, et for ensidigt fokus på Balle som den centrale aktør omkring lærebogsudgivelsen. Således finder Jens Møller også, at den begivenhed, der satte lærebogsprojektet i gang, var, at der indfandt sig nogle fritimer i Balles ellers så stramme program. Disse timer valgte Balle, ifølge Møller, at bruge på at skrive en ny lærebog.⁵

Tendensen til at fokusere på Balle gælder også den øvrige forskning på området frem til slutningen af det 19. århundrede.⁶ Man har tilsyneladende anset hele processen omkring lærebogens tilblivelse for udelukkende at være et internt kirkeligt anliggende, som Balle var primus motor for, og derfor har man ikke behandlet kancelliets og regeringens rolle i forløbet. Dette fokus må også være årsagen til, at den skolekommission, som regeringen nedsatte i 1789, slet ikke inddrages i den ældre

3. Jens Møller: *Biskop Nikolai Edinger Balles Levnet og Fortjenester, beskrevne og ved adskillige Bilag samt et Udvalg af hans Brevvexling oplyste*, København 1817.

4. Jens Møller: *Biskop Nikolai Edinger Balles Levnet og Fortjenester*, s. 146.

5. Jens Møller: *Biskop Nikolai Edinger Balles Levnet og Fortjenester*, s. 144.

6. Ludvig Helweg: *Den danske Kirkes Historie efter Reformationen*, 2. del, København 1855, s. 276f.; Ernst Schebel: *Balle og Bastholm, et Bidrag til den danske Kirkes Historie i Oplysningens Tidsalder*, ca. 1865, s. 272f. (Bogen har ingen forside hvorpå sted og årstal opgives. Tidsangivelsen er ud fra indledningens reference til en samtidig tidsskriftartikel fra 1865); L. Koch: *Biskop Nikolai Edinger Balle*, København 1876, s. 84f.; R. Tønder Nissen: *De Nordiske Kirkers Historie*, Kristiania 1884, s. 475; F. Rønning: *Rationalismens Tidsalder*, 3. del 1. afdeling, København 1896, s. 341f. Se specialet for en mere udførlig gennemgang af de forskellige historikers beskrivelser af forløbet.

forsknings beskrivelser af forløbet. Det er bemærkelsesværdigt, eftersom selve beslutningen om en ny lærebog blev foretaget af denne kommission.

Som den første inddrager skolehistorikeren Joakim Larsen i 1893 Den Store Skolekommissions rolle i lærebogens tilblivelse. Og da han gør det, er den næsten ved helt at overtage lærebogen. Med sit fokus på skolehistorien er det måske ikke så underligt, at han finder, at lærebogen snarere burde kaldes Skolekommissionens end Balles.⁷ Ser vi bort fra Joakim Larsen, kan vi blandt kirkehistorikerne se en glidende overgang fra fokus på aktøren Balle til Skolekommissionen som institution. L. Koch omtaler således Skolekommissionen som stedet,⁸ hvor Balle og Christian Bastholm (1740-1817)⁹ enedes om at samarbejde om en ny lærebog. Michael Neiiendam og Bjørn Kornerup derimod lægger endnu mere magt over til institutionen, idet de anfører, at det er selve skolekommissionen, der direkte udstikker opgaven med at udarbejde en ny lærebog til Balle og Bastholm.¹⁰ Problemet med de lidt nyere beskrivelser er dog, at de med deres fokus på skolekommissionens rolle ikke følger den forudgående proces op til nedsættelsen af skolekommissionen, og dermed undersøger heller ikke de korrespondancen mellem Balle og kancelliet.

Som nævnt er det denne korrespondance, der vil være det substantielle grundlag for nærværende artikel. Ved at undersøge korrespondancen får vi ikke alene en mere udførlig beskrivelse af forløbet omkring lærebogens tilblivelse, men der gives også herigennem indsigt i væsentlige og helt grundlæggende konflikter mellem Balle og regeringen. Hvormed artiklen vil være med til at nuancere en tilsyneladende udbredt forestilling om et harmonisk forhold mellem Balle og regeringen. Artiklen vil dog også vise, hvordan Balle og regeringen i løbet af pro-

7. Joakim Larsen: *Bidrag til den Danske Skoles Historie*, bd. 2, København 1893, s. 110.

8. L. Koch: *Oplysningstiden i den danske kirke 1770-1800*, København 1914, s. 212.

9. Christian Bastholms rolle omkring lærebogens tilblivelse vil blive behandlet senere i artiklen. I specialet er den dog noget mere indgående beskrevet, hvor også indholdet og modtagelsen af hans lærebogsudgivelse *Religionsbog for Ungdommen* (1785) bliver behandlet. I denne artikel fokuserer jeg på de to afgørende aktører: Balle og kancelliet/regeringen.

10. Michael Neiiendam: *Christian Bastholm. Studier over oplysningens teologi og kirke*, København 1922, s. 292; Bjørn Kornerup: *Den Danske Kirkes Historie*, bd. 5, København 1951, s. 437.

cessen med lærebogen nærmede sig hinanden i en sådan grad, at det blev muligt for Balle at blive forfatter til Balles *Lærebog*.

Balle og den nye regering

For at beskrive korrespondancen mellem Balle og kancelliet er det nødvendigt først at behandle den politiske situation, der er konteksten for den. Den centrale begivenhed er her regeringsskriftet i 1784. Kronprins Frederik (1768-1839)¹¹ kuppede i april 1784 Ove Høegh-Guldbergs (1731-1808) konservative kabinetsstyre. Dermed blev der bragt helt nye mænd til magten. Alt, hvad der angik den nye regerings politik på skoleområdet, gik igennem godsejerne Christian Ditlev Reventlow (1748-1827) og hans bror Ludvig Reventlow (1751-1801).¹² Siden de i 1775 og 1777 havde overtaget deres godser, havde de forsøgt at implementere oplysningstidens pædagogiske idealer på dem. Men C.D. Reventlow var en både mere tålmodig og mindre yderliggående natur end L. Reventlow, og således blev det også ham, der udviklede sig til den vigtigste realpolitiske spiller på det skolepolitiske område.¹³ L. Reventlow, som Joakim Larsen kalder »Danmarks Rousseau«, fik derimod primært indflydelse på et mere ideologisk plan.¹⁴

Biskop Balle stod fra begyndelsen i et modsætningsforhold til den nye regering. Balle var både personligt, teologisk og ideologisk tæt forbundet med den tidligere regerings mest magtfulde person, Ove Høegh-Guldberg. Det nære forhold mellem dem fortsatte også, efter Guldberg var blevet afsat og forflyttet til stillingen som stiftamtmand i Århus.

Teologisk var både Balle og Guldberg i udpræget grad konservative. Ifølge Jens Møller var det Balles ansættelse som professor ved Det Teologiske Fakultet i 1772, der fik stor indflydelse på hans teologiske orientering. Jens Møller skriver: »Det synes virkeligen, som den snæverhjertede Vedhængen ved det Gamle, fordi det var gammelt, hvilken ... udelukkende beherskede vort theologiske Facultet, har smittet Balle ved

11. Først efter den mentalt forstyrrede og regeringsudygtige Christian 7.s død i 1808, fik han titlen Frederik den 6. Men eftersom Christian 7. ikke deltog i regeringsarbejdet, regerede Frederik den 6. reelt i hele perioden.

12. Ingrid Markussen: *Visdommens lænker. Studier i enevældens skolereformer fra Reventlow til skolelov*, Odense 1988, s. 111.

13. Bjørn Kornerup: *Den danske kirkes historie*, bd. 5, s. 389; Jens Vibæk: *Danmarks historie*, bd. 10, København 1964, s. 44; Ingrid Markussen, *Visdommens lænker*, s. 129.

14. Joakim Larsen: *Bidrag til den Danske Skoles Historie*, bd. 2, s. 1.

hans Indtrædelse i samme«. ¹⁵ Både Balle og Guldberg forstod sig selv som et værn mod tidens fornuftsdyrkelse, som de blandt andet så komme til udtryk ved den historisk-kritiske forskning i bibel og dogmer, der vandt frem ved de tyske universiteter. Balle mente ganske enkelt, at fornuften havde »sat sig paa Dommersædet i Berlin, [hvor den talte] stolte Ord mod Evangelii Hemmeligheder«. ¹⁶ Modsat disse tendenser i tiden anså Balle og Guldberg Bibelens ord for at være evigt gyldige og absolut forpligtende, og de var begge ængstelige over for afvigelser i det dogmatiske system. ¹⁷ Guldberg havde da også, da han var ved magten, betragtet det som sin pligt at undertrykke de nye teologiske strømninger, som satte spørgsmålstejn ved den etablerede religion. ¹⁸

Denne politik ændredes dog med den nye oplysningsvenlige regering, der straks ophævede censuren. Dette gav både plads for direkte kristendomskritiske røster, men også for en langt friere teologisk og kirkelig debat, nu hvor hverken præster eller teologer længere behøvede at frygte for deres embede eller forfremmelsesmuligheder ved at ytre sig til fordel for tidens teologiske strømninger. Overordnet set var både præstestanden og Det Teologiske Fakultet dog fortsat konservative. Hvad Reventlowerne angik, stod de på ingen måde som kritikere af kristendommen som sådan. Men de havde ingen større interesse for dogmer og konfessioner, og de så også positivt på de nye videnskabers resultater. ¹⁹

I forhold til det ideologiske stod Balle og Guldberg fælles om at betragte forholdet mellem individet og staten som et grundlæggende konfliktforhold. De mente, at almuens hårde og ensformige arbejde i marken ganske enkelt var nødvendigt for statens opretholdelse. Og selvom de begge var engageret i arbejdet for en bedre skole, anså de dog for megen undervisning af almuen for at være en trussel mod staten, idet de mente, at en oplyst bonde ville have sværere ved at acceptere sine eksistensvilkår. ²⁰ I deres tilslutning til den enevældige statsideologi anså de kongen

15. Jens Møller: *Biskop Nikolai Edinger Balles Levnet og Fortjenester*, s. 98.

16. Nikolai Edinger Balle: *Vei til Hæderlighed for Geistlige*, København 1785, s. 8.

17. Michael Neiiendam: *Christian Bastholm*, s. 203f.

18. Michael Neiiendam: *Christian Bastholm*, s. 150.

19. Bjørn Kornerup: *Den danske kirkes historie*, bd. 5, s. 388.

20. Ingrid Markussen: *Visdommens lænker*, s. 104; Joakim Larsen: *Bidrag til den Danske Skoles Historie*, bd. 2, s. 3.

for at være konge af Guds nåde, og anså dermed også statens magtudøvelse for at være noget, der på sin vis skete for statens egen skyld.

Reventlowerne derimod opfattede staten som en kærlig fader, der havde til opgave at sikre de bedste betingelser for det enkelte menneskes lykke. Og som en helt central del af det enkelte menneskes evne til at søge lykken hørte oplysning. Reventlowerne mente dog ikke, der eksisterede nogen modsætning mellem det myndiggjorte individ og staten. Mere uddannelse ville blot skabe mere produktive borgere, der tilmed ville være kongen mere hengivne, fordi han havde forbedret deres vilkår.²¹

Med regeringsskiftet var der således lagt op til reformer af samfundet. Og i forhold til skolen arbejdede Reventlowerne ihærdigt for en omfattende reform. Balle forsøgte med sin omtalte anmodning den 31. januar 1785 også at gøre sin indflydelse gældende over for den nye regering på skoleområdet. Dette var på sin vis helt naturligt, eftersom skolen hørte under kirken, og Balle som Sjællands biskop og dermed primus inter pares besad kirkens øverste embede. Men at han tilsyneladende uopfordret indsendte sine tanker, kunne dog tyde på, at han mente, at han var ved at blive kørt ud på et sidespor. Han var ganske enkelt ikke blevet hørt i en sag, der ellers lå inden for hans magtområde. Men den nye regering stod ikke kun som en trussel mod Balles personlige magtposition; den var helt grundlæggende en trussel mod kirkens magt over skolen. I *Social Origins of Educational System* beskriver Margaret S. Archer kampen om skolen, som en kamp mellem den dominante gruppe, der kontrollerer skolen, og den assertive gruppe, der udfordrer den dominante gruppes position. Således medførte regeringsskiftet i 1784, at den assertive gruppe kom til at stå i et meget tæt forhold til den politiske magt, hvilket betød, at kirkens herredømme over skolen blev alvorligt udfordret. Balles *Lærebog* indgik som en del af denne kamp. Men inden vi bevæger os videre til kampen om lærebogen, vil jeg her konkretisere modsætningsforholdet mellem Balle og Reventlowerne ved kort at behandle to områder i forhold til skolen, som Balle i omtalte anmodning gav sine tanker til kende i forhold til.

Det første område, Balle forholdt sig til, var planerne om at nedlægge degneembedet for i stedet at gøre det til et decideret lærerembede. Dette forholdt Balle sig faktisk positivt overfor, eftersom han anførte, at dette ville være den billigste måde at forbedre skolen på. Dog ville Balle

21. Ingrid Markussen: *Visdommens lænker*, s. 123.

lægge de fleste af degnens funktioner som præstens hjælper over i det nye lærerembede. Reventlowerne derimod mente, at det ganske enkelt ville være uværdigt for en person i et så ærværdigt embede som lærerembedet at skulle optræde som præstens hjælper.

Det andet aktuelle emne, Balle gav sine holdninger til kende i forhold til, var oprettelsen af lærerseminarier. Efter tysk forbillede ønskede brødrene Reventlow at oprette lærerseminarier for at forbedre lærernes kundskabsniveau og pædagogiske praksis. Dette forholdt Balle sig dog kritisk overfor. Han fandt, at det ville være bedre og billigere for kongen i stedet blot at lade gejstligheden stå for dygtiggørelsen af lærerne.

Det er således tydeligt, at Balle ønskede en skole, der var tæt knyttet til kirken, mens Reventlowerne derimod ønskede at løsrive skolen fra kirken. Uenigheden handlede grundlæggende om hvilken funktion skolen skulle varetage. Ifølge Balle var skolens vigtigste opgave at formidle kristendom. Reventlowerne havde derimod større ambitioner, hvad angik bredden af elevernes kundskaber. De ønskede at formindske religionsundervisningens omfang for derigennem at gøre plads til mere almene kundskaber.²²

Danske Kancellis første afvisning af Balles anmodning

Hermed er vi fremme ved Balles anmodning om lærebogen. Også på dette område ønskede brødrene Reventlow forandringer. Og også her stod Balle i et modsætningsforhold til Reventlowerne. Et helt centralt spørgsmål var, hvorvidt *Luthers Lille Katekismus* skulle danne grundlag for en ny lærebog. Ludvig Reventlow mente, at en væsentlig årsag til, at kundskaben om kristendommen de fleste steder i landet ikke var andet end udenadlærte sætninger, hvis indhold sjældent blev forstået, var, at kristendomsundervisningen tog udgangspunkt *Den Lille Katekismus*.²³ Som vi skal se, var Balle af en noget anden opfattelse.

Balle fremlægger i anmodningen til kancelliet en detaljeret plan for udarbejdelsen af en ny lærebog. Men inden han gør det, forsøger han at stadfæste sin position ved at tilkendegive, at skal der forfattes en ny lærebog, er det ham, »der i saa Fald [er] nærmest forpligtet«.²⁴ Derpå følger planen: *Luthers Lille Katekismus* skal danne grundlag for bogen,

22. Joakim Larsen: *Skolelovene af 1814 og deres tilblivelse aktmæssig fremstillet*, s. 9.

23. Joakim Larsen: *Bidrag til den Danske Skoles Historie*, bd. 2, s. 63.

24. Joakim Larsen: *Skolelovene af 1814 og deres tilblivelse aktmæssig fremstillet*, s. 5.

ligesom den også var i den hidtil anvendte lærebog: Erik Pontoppidans *Sandhed til Gudfrygtighed* (1738). Denne lærebog var bredt kritiseret i samtiden, men Balle mener, at den er bedre end sit rygte, og det er hans plan at beholde det bedste fra den. Den nye lærebog skal, ifølge Balle, være en forklaring over *Den Lille Katekismus*, men dog med den ændring, at lærdommene i lærebogen skal komme i en »naturlig« systematisk rækkefølge, således at man begynder med Gud og skabelsen, inden man taler om mennesket og dets pligter. Balle foreslår, at den lærebog, der bliver resultatet af dette arbejde, skal sendes til provster og præster, således at de på forsøgsbasis kan bruge den i undervisningen en vinter over. Derpå skal deres indsendte anmærkninger til lærebogen bruges til at udarbejde en endelig udgave. Denne lærebog skal efterfølgende indføres lempeligt over nogle år, inden den skal være lovpligtig lærebog i hele landet. I det hele taget forsøger Balle at få regeringen til at fare med lempe for på denne måde at forhindre urolighed. Som han skriver: »Naar Almuen finder noget af det forrige og i bedre Orden, vil den ey grue for Bogen som for en ny Troe, men tage den an med Villighed«. ²⁵ Tidsrammen for hele projektet er tre år, og de skal ikke bruges på lærebogen alene, eftersom Balle mener, at der sideløbende skal iværksættes initiativer til at fremme lærelysten hos ungdommen.

Balles forespørgsel behandles af kancelliet den 14. februar 1785.²⁶ Her vælger de dog helt at se bort fra Balles plan om en lærebog. I stedet forholder de sig alene til hans mindre kontroversielle forslag angående en nedlæggelse af degneembedet. I forhold til dette forslag beder kancelliet Balle indhente betænkninger fra landets øvrige stiftsøvrigheder, og derpå udarbejde en samlet betænkning.

Regeringen ønskede tilsyneladende ikke direkte at afvise Balles anmodning om at skrive en ny lærebog, så derfor ignorerede man blot ønsket. Denne diplomatiske løsning var sandsynligvis et resultat af, at man ikke ønskede at lægge sig direkte ud med den generelt konservative præstestand og den traditionelt tænkende almue.

Kancelliets endelige afvisning af Balles anmodning

I Danske Kancellis supplikbøger kan man følge, hvordan behandlingen af en sag forløber. Under supplikken, hvor Balles brev af 31. januar 1785

25. Joakim Larsen: *Skolelovene af 1814 og deres tilblivelse aktmæssig fremstillet*, s. 5.

26. Danske Kancelli: Supplikker 1785 januar 7PA - marts 7PA, Supp. 538, Rigsarkivet.

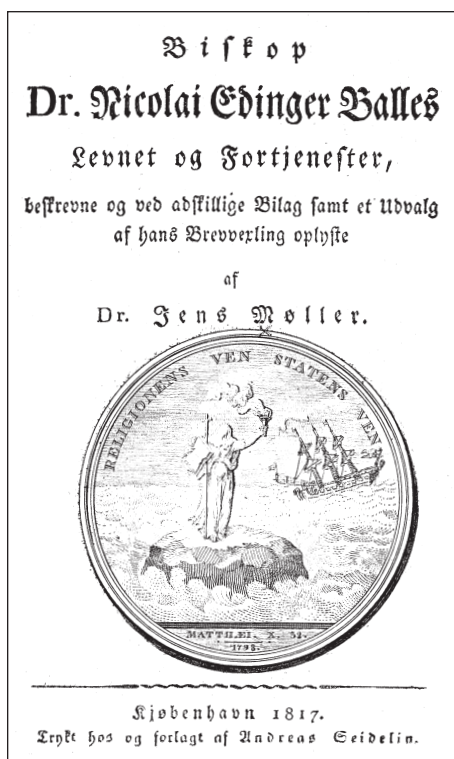
Biskop Balle modtog den 24. april 1798 en medalje af konserverative støtter. Den var lavet efter tegning af I.E. Bauert. På forsiden var der et billede af Balle. På bagsiden det vedlagte billede. I et medfølgende brev stod der skrevet: »I Sindbilledet af Religionen, der modstaaer Bølgernes Rasen, have vi troet at finde et sandt Billede paa dens dydige og utrættelige Forsvarer«. For Balle var medaljen »[E]t Pant paa danske Borgeres urokkelige Hengivenhed til Sandheds Ord, kommet fra Gud. Det er et Beviis, som taler fra Slægt til Slægt om nordisk Troskab mod christelig Samfund og christeligt Fædreland«.

I Jens Møllers store biografi om Balle, der udkom i 1817, er medaljen afbilledet på forsiden. Hvilket ikke er en tilfældighed medaljens tekst »RELIGIO-

NENS VEN STATENS VEN«

taget i betragtning. Jens Møllers bog er tilegnet Frederik 6. og hans forståelse af medaljen kommer klart til udtryk i tilegnelsen: »Kjerlighed til Gud og Konge og Fædreland udgjorde hos ham [Balle], som det sig bør, en uopløselig Forening: derfor var han god Christen, trofast Undersaat og virksom Borger«. Skibet på medaljen fortolker Møller som et, der »seiler trygt hen over de brusende Bølger.«

Maleren Nikolaj Abildgaard tolkede dog skibet, der symboliserer staten, som et der stod i øjeblikkelig fare for at kæntré. Ser man på skibets hældning og de rebede sejl, må man konkludere, at denne tolkning nok er tættere på sandheden end Møllers. I forhold til forståelsen af medaljens tekst er Møller og Abildgaard dog enige. Og det var netop denne tekst, der fik Abildgaard til under anonymitet at skrive en artikel i foråret 1798 i tidsskriftet *Minerva*. Her giver han først sin kunstneriske bedømmelse af medaljen. Han mener, »at Udarbeidelsen kun er lidet bedre end det Snitværk, hvormed de norske Bønder pryde Træskeer, og Tælleknive, og at den virkelig er saa langt under det maadelige, at, hvis Aarstallet ikke fandtes derpaa, Efterkommerne lettelig vilde fristes til at troe, den var fra de Dage, da Christendommen blev indført i Danmark«. Derpå kritiserer han den sammenblanding af religion og politik som medaljens indskrift er et udtryk for. For »hvad har Politik med Dogmatik, Stat med Religion, nogen menneskelig eller borgerlig Myn-dighed med min Troe at gjøre?...Nei! Staten see paa Borgerværd! og eene paa dette!«

behandles, er det af ovennævnte årsager dog kun det videre forløb omkring nedlæggelsen af degneembedet, der kan følges. Processen omkring lærebogen findes derimod i kancelliets behandling af en konfirmationsbøn forfattet af Balle. Den tidligere regering havde nemlig bedt Balle om at udarbejde en ny og forkortet udgave af den hidtil anvendte konfirmationsbøn.

Balle indsender 12. marts 1785 den nye bøn, og i den forbindelse beder han om, at det må befales ham også at gennemgå og redigere de øvrige bønner og formularer for derigennem at skænke kirken en forbedret liturgi.²⁷ Med dette brev melder Balle sig også direkte ind i en strid, som Christian Bastholm i begyndelsen af 1785 havde igangsat ved at udgive et skrift, hvori han kritiserede den eksisterende liturgi og samtidig kom med et udkast til en helt ny. I tidens almindelige bevidsthed stod Bastholm som en af den nye tids frisindede foregangsmænd. Michael Neiiendam betegner ham som Danmarks mest berømte taler, og derudover var Bastholm også hofprædikant og kongelig konfessionarius.²⁸ I denne sammenhæng er det interessant, at der grundet Bastholms tilknytning til hoffet gik rygter om, at hans forslag til en ændret liturgi stod for at skulle indføres i kirken, og at han, for at kunne gøre dette, skulle overtage Balles bispestol.²⁹ Disse rygter kan ses som et udtryk for den generelle frygt i kirken for nærtstående grundlæggende reformer med den nye regering. Et godt eksempel på dette er et brev af 3. november 1785 til Balle fra en tydeligt lettet Peder Tetens, biskop over Viborg Stift. Tetens tager indførelsen af en ny konfirmationsbøn af Balle »som Beviis paa, at vi ej i det hele saa hastig have at frygte for Liturgiens pludselige Forandring, der vist vilde havt ubehagelige følger«, og videre skriver han på baggrund af et (fejlagtigt) rygte om, at Balle er blevet beordret til at skrive en nye lærebog: »Guds Navn være evig velsignet, at dette Arbejde ej er faldet i en af vore nye troendes Hænder«.³⁰ Det kan hverken påvises eller afvises, at Balle har troet på

27. Brevet er refereret i Danske Kancelli: Supplikker 1785 januar 7PA - marts 7PA, supplik 1178, Rigsarkivet. Her er det citeret fra Balles *Vei til Hæderlighed for Geistlige*, København 1785, s. 108ff.

28. Michael Neiiendam: *Christian Bastholm*, s. 212; Jens Møller: *Biskop Nikolai Edinger Balles Levnet og Fortjenester*, s. 84.

29. Michael Neiiendam: *Christian Bastholm*, s. 257f.

30. Jens Møller: *Biskop Nikolai Edinger Balles Levnet og Fortjenester*, s. 119f. i brev-tillægget.

rygterne angående Bastholms overtagelse af hans bispeembede, men han må som mange andre i kirken have frygtet for nærtstående og omfattende reformer af kirken.

I kancelliets svar den 2. april 1785 til Balle ignorerer man hans ønske om at blive liturgiernes fornyer. I stedet meddeles det, at man finder Balles bøn på 12 minutter for lang, og at den ikke vil blive forelagt kongen, før den er blevet forkortet.³¹ Med dette brev til Balle er det anden gang, han mødes med tavshed i det centrale i hans anmodninger. Han må selvfølgelig være klar over, at der er tale om en diplomatisk afvisning af at give ham befaling på at være lærebogens forfatter og liturgiernes fornyer. Umiddelbart ville det mest naturlige for Balle i denne situation være ikke at foretage sig yderligere og i stedet se tiden lidt an. Det gør han imidlertid ikke. Det videre forløb lader sig bedst forklare ved, at Balle finder det nødvendigt at handle, inden det bliver for sent.

Den 14. april indsender Balle en tre minutter forkortet udgave af konfirmationsbønnen, så den nu er på ni minutter, og han mener ikke, den kan være kortere end det.³² Derpå gentager han anmodningen om at forbedre liturgien. Og grundet den voldsomme offentlige diskussion i forbindelse med Bastholms liturgiforslag foreslår Balle endda den nye regering at genindføre censuren. Det var nemlig Balles holdning, at man skulle lade de lærde »afgøre deres Stridigheder på Latin for ikke at forarge Mængden«.³³ Brevet afsluttes med at henvise til den indsendte plan for en ny lærebog af 31. januar 1785, og Balle gentager hermed anmodningen om at forfatte en ny lærebog. Med denne gentagelse af anmodningerne finder kancelliet det øjensynligt vanskeligt blot at tie en højtstående embedsmands forslag ihjel. De beslutter derfor den 26. april at anbefale kongen at meddele Balle, at man foreløbig fastholder tingene, som de hidtil har været.³⁴ Denne anbefaling vælger kongen dog ikke at følge, og svaret til Balle lader vente på sig.

Balles reaktion på tavsheden er en dristig offentliggørelse af hans anmodninger til kancelliet om at blive henholdsvis liturgiernes fornyer og forfatter til en ny lærebog. Denne offentliggørelse gør det dels umuligt

31. Danske Kancelli: Kancelliets brevbøger 1785. No. 675. 2. april 1785. s. 494, Rigsarkivet.

32. Supp. 1178. I supplikkerne er det ikke det oprindelige brev, der er indskrevet, men derimod et referat af samme. Det er fra dette referat, der her citeres fra.

33. Michael Neiiendam: *Christian Bastholm*, s. 204.

34. Supp. 1178.

for regeringen at ignorere Balles anmodninger, dels mobiliserer Balle sit bagland, hvilket gør det sværere for regeringen at give et afvisende svar. Samtidig skal man dog også være opmærksom på, at det på ingen måde er omkostningsfrit for Balle at offentliggøre sine anmodninger, idet en afvisning og dermed et nederlag ikke længere ville være til at skjule. Og derudover bryder han jo også sit princip om ikke at lade diskussioner foregå i det offentlige rum. Men - som han skriver for at retfærdiggøre handlingen - eftersom »begge Deelee angaae noget, hvori mine Kiere Ordensbrødre tage saa megen Deel, er jeg pligtig, at fremlegge mine Tanker derom«.³⁵

Balle gengiver anmodningerne i *Vei til Hæderlighed for Geistlige*. Bogen blev forfattet under en visitats i maj 1785 og må relativt kort herefter være udkommet. *Vei til Hæderlighed* er først og fremmest en voldsom kritik af Bastholms liturgiforslag. Også tidligere havde Balle kritiseret Bastholm. I Balles kommenterede oversættelse af *Apostlenes Pauli mindre Breve 1-2* (1784-1785) er det med henblik på Bastholms teologi, at Balle blandt »Antikrists Forberedere nævner sådanne, som nægter Inspirationen, Skriftens Ufejlbarhed [og] hævder, at den skulde være blandet med Fabler«.³⁶ I *Vei til Hæderlighed* er det dog ikke Bastholms skriftsyn, men hans dogmatik, som Balle angriber. Det gør han i forbindelse med en kritik af Bastholms forslag til en fornyet nadverliturgi. Balle finder, at indholdet af denne liturgi er at sammenligne med socianernes kætterske teologi, og med »saadanne Mennesker, som nægte den Herre, der købte dem, og ikke ville erkiende, at Gud haver taget dem til Naade i ham, formedelst Forløsningen ved hans Blod, men dog begiere at ansee som Christne, kan jeg paa ingen Maade have Religions Samquem«.³⁷

Efter Balle har gengivet de to breve, giver han meget klart udtryk for hele formålet med dette skrift. Han vil nemlig forhindre, at kongen beordre en »fremmed«, der må her tænkes på Bastholm, til »at udarbejde noget bedre i vores Sted til vores Gavn. Nei Dannerkongen vil ikke mistroe sine danske og norske Undersaatteres Flid, vil ikke tvivle om deres Duelighed og Indsigt, vil ikke taale, at dræbende Blussel skal fortære dem«.³⁸ »Dræbende Blussel« må betyde, at Balle ganske enkelt

35. N. E. Balle: *Vei til Hæderlighed*, s. 100.

36. Michael Neiiendam: *Christian Bastholm*, s. 212.

37. N.E. Balle: *Vei til Hæderlighed*, s. 67.

38. N.E. Balle: *Vei til Hæderlighed*, s. 101.

ikke ville kunne leve med en situation, hvor Bastholm fik ordre til at udarbejde ting af central betydning for kirkens liv.

Om kancelliets svar til Balle den 6. juni er en konsekvens af *Vei til Hæderlighed* må stå hen i det uvisse, eftersom det ikke er sikkert, at bogen har været udgivet på dette tidspunkt. I alle tilfælde skal kancelliet forholde sig til Balles forkortede konfirmationsbøn. Kancelliet meddeler Balle, at kongen har godkendt den. I forhold til Balles øvrige anmodninger forholder kancelliet sig dog fortsat tavst.

Først den 24. september 1785 tilsender kancelliet Balle et svar på hans forespørgsel om at forfatte en ny lærebog. Dette må være en konsekvens af Balles udgivelse af anmodningerne i *Vei til Hæderlighed*, eftersom man hidtil har undladt at omtale de anmodninger, man ikke har ønsket at give tilladelse til. Brevet står centralt i denne artikels redegørelse for forløbet omkring Balles *Lærebog*, eftersom det forklarer, hvorfor Balles oprindelige plan aldrig blev ført ud i livet. Og det påviser klart, at Jens Møllers omtalte angivelse af, at regeringen bifaldt Balles anmodning, er forkert. Jeg vælger her at gengive brevet i sin fulde længde grundet dets centrale betydning, og eftersom det ikke tidligere har været offentliggjort:

»Da hans Kongelige Mayestet i Anledning af hvad Deres Højærværdighed under 14. April sidstl. har anført, angaaende den i Skolerne befalede Pontoppidans Forklaring over Luthers Catechismus, hvilken det falder Ungdommen for vanskelig at lære, allernaadigst har bevilget at det maa være Dem tilladt derudi at gjøre nogen Forbedring, dog at samme indsendes til nærmere Approbation, saa har man Deres Høyærværdighed saadant hermed tjenstligt skullet tilmelde. Cancell. 24 Sept. 1785«.³⁹

Som hidtil fastholdes den diplomatiske stil, man forsøger at holde sig fra afvisningerne, selvom dette brev reelt er en afvisning af Balles anmodning om en kongelig ordre om at udarbejde en ny lærebog. I kancelliets svar er der således blot tale om, at man giver Balle en tilladelse. Han gør med andre ord ikke noget forkert ved at udarbejde en lærebog. Men det ville han jo heller ikke have gjort, hvis han havde skrevet en lærebog uden tilladelse. Så reelt betyder det intet. Derudover skal man bemærke, at kancelliet refererer tilbage til Balles gentagelse af anmodningen den 14. april og ikke til brevet af 31. januar, hvori hans detaljerede plan er gengivet. Således slipper man udenom at forholde sig til de

39. Danske Kancelli: Kancelliets brevbøger 1785, No. 1830. s. 1350, Rigsarkivet.

konkrete punkter i den udførlige plan. Derudover understreger man afslutningsvist, at lærebogen skal indsendes til yderligere kongelig godkendelse.

At Balle også har forstået brevet som en afvisning bekræftes af det efterfølgende forløb. Han går nemlig ikke i gang med at udarbejde en lærebog, som kan sendes ind til yderligere godkendelse. I april 1786 udgiver Balle derimod bogen *Luthers lille Katekismus paa nye udgivet og forsynet med Anmærkninger*. Denne bog er ikke tænkt som et forsøg på en lærebog, men derimod som en vejledning til undervisere, og derudover, anfører Balle, kan den bruges som læsebog for børnene og til opbyggelse for de ældre. Balle gør sig endog umage for at understrege, at bogen ikke er en del af en kongelig forordning, den er »ikkun et Forsøg paa egen Haand, som fremlegges for mine Medborgere, til Prøve og Bedømmelse. Den haver ingen forbindende Anseelse«. ⁴⁰

Det er således en tydeligt mere ydmyg Balle, vi møder med denne udgivelse. Han er tilsyneladende ved at indstille sig på en mindre magtfuld position, end den han havde haft under Guldberg. I *Katekismus med Anmærkninger* anfører Balle heller ikke sig selv som den, der er »nærmest forpligtet« i forhold til en ny lærebog, sådan som han skrev i anmodningen af 31. januar 1785. Nu betegner han blot sig selv som en forfatter, der forsøger sig, ligesom andre forfattere også har gjort. Og Balle giver udtryk for, at det kun er godt, at der er forskellige udgivelser, for så har kongen noget at vælge imellem. Ydmygheden får endda lige et nøk ind i det urealistiske, når han anfører, at det er ham »fuldkommen ligegyldigt, om enten mit, eller et andet Arbeide bliver antaget«. ⁴¹

Balles mere ydmyge tone kan måske også opfattes som et forsøg på at forsvare sig mod en offentligt fremsat kritik af hans person. Balles meget direkte og uforsonlige kritik af Bastholm var faldet mange i samtiden for brystet. I de af oplysningstidens prægede magasiner var Balle et yndet mål, og her blev han blandt andet anklaget for at have for stor selvtilid og et for stort ego, der ikke kunne skille religionens sag fra sin egen. ⁴² Disse anklager gjorde et stærkt indtryk på Balle og, hvad Jens Møller kalder, hans »fine Ærefølelse«. ⁴³ Af et brev den 12. sept. 1786 fra

40. N.E. Balle: *Luthers lille Katekismus paa nye udgivet og forsynet med Anmærkninger*, København 1786, s. 3.

41. N.E. Balle: *Katekismus med Anmærkning*, s. 6.

42. Jens Møller: *Biskop Nikolai Edinger Balles Levnet og Fortjenester*, s. 109.

43. Jens Møller: *Biskop Nikolai Edinger Balles Levnet og Fortjenester*, s. 110.

Guldberg til Balle kan vi se, at Balle i et foregående brev har givet udtryk for en mismodig og nedtrykt sindstilstand.⁴⁴ Denne sindsstemning skyldes tilsyneladende Balles følelse af at stå helt alene over for samtidens kritik. En følelse, der i hvert fald ikke er blevet formindsket af regeringens afvisninger af hans anmodninger. I brevet til Balle forsøger Guldberg derfor som en god ven at opmuntre ham. Udover at give mange opbyggelige kristelige ord fortæller Guldberg også om de mange mennesker, der er på Balles side, og om alle dem, der ærer Balle for hans arbejde. Men Balles mørke tilstand har tilsyneladende været så dyb, at Guldberg har fundet det nødvendigt afslutningsvist at give ham dette konkrete råd: »De har en Emfindlighed mod Critiker: skriv nu ikke i nogen Tid, for at give ud«.⁴⁵ Dette råd vælger Balle at følge, og han udgiver ikke noget af betydning i de følgende 3-4 år.⁴⁶

Næsten et år senere er det dog den selv samme Guldberg, der på et væsentligt område i forhold til lærebogen lader Balle stå alene med sit standpunkt. I et brev til Balle den 10. august 1787 sætter Guldberg spørgsmålstejn ved, om en ny »Lærebog skulde være affattet som Forklaring over Luthers Catechismus; om denne Læreform er Bibelsk, Nytestamentisk (og paa dette beroer dog alt). Her maae jeg reent ud tilstaae min Ven, at jeg tvivler, og det med det stærkeste Held til at nægte«.⁴⁷ Med disse ord fjerner Guldberg sig reelt fra Balles synspunkt i forhold til et af stridens helt store emner: om *Den Lille Katekismus* skal være udgangspunktet for en ny lærebog, eller om en helt ny skal udformes. Guldberg mener dog stadig, at Balle skal være forfatter til en ny lærebog. For i samme brev giver han nemlig udtryk for det håb i forhold til lærebogen, »at De dog bliver Manden, der kan give os den«.⁴⁸

Når Balle finder det vigtigt at holde fast i *Luthers Lille Katekismus*, er det fordi, han mener, at man hermed sikrer, at de lutherske sandheder forbliver intakte. Her tænker han særligt på forsoningslæren, som ifølge Balle gled stadig mere i baggrunden hos oplysningsteologerne. Det var

44. Jens Møller: *Biskop Nikolai Edinger Balles Levnet og Fortjenester*, s. 9 i brevtillægget.

45. Jens Møller: *Biskop Nikolai Edinger Balles Levnet og Fortjenester*, s. 12 i brevtillægget.

46. Jens Møller: *Biskop Nikolai Edinger Balles Levnet og Fortjenester*, s. 111.

47. Jens Møller: *Biskop Nikolai Edinger Balles Levnet og Fortjenester*, s. 14 i brevtillægget.

48. Jens Møller: *Biskop Nikolai Edinger Balles Levnet og Fortjenester*, s. 14 i brevtillægget.

også denne kritik, han havde fremsat mod Bastholms nadverliturgi, som beskrevet.

Balles nederlag før forhandlingerne i Skolekommissionen

Balle tager, som beskrevet, afvisningen af hans anmodning i forhold til lærebogen til efterretning, og det er først med nedsættelsen af Den Store Skolekommission den 22. maj 1789, at der igen kommer gang i forhandlingerne om en ny lærebog. Men inden vi skal følge forhandlingerne i denne kommission, skal vi først følge Balles vej gennem flere nederlag.

Frugten af den nye regerings første reformivrige periode var de store landboreformer, som stavnsbåndets ophævelse i 1788 indgik som en del af. Dette projekt var brødrene Reventlow stærkt engageret i og havde en ganske betydelig indflydelse på. Inden den landsdækkende landboreform blev sat i værk, havde man ønsket at afprøve projektet på de to kongelige amter: Frederiksborg og Kronborg.⁴⁹ Regeringen udpegede Reventlowerne til den kommission, der skulle udarbejde en plan for denne reform. Reventlowerne mente dog ikke, at det var tilstrækkeligt med landbrugsreformer alene, hvis almuens skulle løftes op til et bedre liv. Derfor anmodede de den 28. januar 1785 regeringen om en udvidelse af kommissionens kommissorie til også at omfatte en reform af skolerne, for derved at lægge »den faste og sikreste grund til disse beboeres varigste lykke, hvorpå alt andet skal bygges«.⁵⁰ Havde regeringen efterkommet denne anmodning, ville den i realiteten have undermineret Sjællands Stiftsøvrighed, der under sit ansvarsområde havde skolerne på Sjælland. Dette ønskede man ikke at gøre, og derfor forsøgte man at få landbokommissionen og stiftsøvrigheden til i fællesskab at udarbejde et kompromisforslag. Således kom en meningsudveksling i gang mellem biskop Balle og L. Reventlow, der skrev henholdsvis stiftsøvrighedens og landbokommissionens forslag om skolevæsenets forbedring i de to kongelige amter. Men forhandlingerne, der kom til at forløbe over næsten fire år, førte – grundet de betydelige uenigheder der tidligere har været beskrevet – ikke den tilsigtede enighed med sig. Da det således ikke lykkedes at nå til enighed omkring skolespørgsmålet, blev det nødvendigt at nedsætte en egentlig skole-

49. Ingrid Markussen: *Visdommens lænker*, s. 130.

50. Ingrid Markussen: *Visdommens lænker*, s. 134.

kommission, der kunne træffe beslutninger omkring en ny skoleordning for de kongelige amter. Den 27. marts 1789 nedsatte man derfor den såkaldt Lille Skolekommission, og både L. Reventlow og Balle fik sæde i den. Allerede den 29. juli 1789 kunne kommissionen indsende sin betænkning og dermed afslutte sit arbejde. Betænkningen, der blev approberet af kongen den 27. nov. 1789, tilsluttede sig med få ændringer L. Reventlows forslag.⁵¹ Balle fik altså efter næsten fire års forhandlinger med L. Reventlow stort set ingen indflydelse på denne skoleordning. Balle tog da også den konsekvens deraf, at han ikke kunne stå indenfor kommissionens arbejde, og indsendte som modsvar den 4. september 1789 sin egen betænkning.

Samme dag som Den Lille Skolekommission blev oprettet, besluttede statsrådet også at nedsætte en landsdækkende skolekommission, den såkaldt Store Skolekommission. Balle havde ellers argumenteret for, at man skulle vente og se, hvordan planen for skolevæsenet i de nordsjællandske amter ville fungere i praksis. På denne baggrund mente Balle, at man skulle diskutere en ny skoleordning for hele landet. At Balle havde dette synspunkt skyldtes dels hans mere forsigtige tilgang til reformer, dels at han kan have tænkt, at erfaringerne fra de nordsjællandske amter ville understøtte hans tilgang til skolevæsenets forbedring. Reventlowerne ville derimod gerne i gang med reformarbejdet med det samme.

I den lange forhandling med L. Reventlow havde Balle stået relativt uforsonlig og intet fået ud af det. Dette kan være en af årsagerne til, at han i Den Store Skolekommission optræder noget mere kompromissøgende. Ifølge Joakim Larsen ændrede C.D. Reventlow i Den Store Skolekommission kun sine anskuelser ubetydeligt, mens Balle på væsentlige punkter nærmede sig modpartiet.⁵² Også i forhold til lærebogen ændrede Balle holdninger på en række områder. En mere ydmyg Balle, der havde indset og indstillet sig på en mindre magtfuld position, end han havde haft under den tidligere regering, samt Guldbergs manglende opbakning til *Den Lille Katekismus* kan også være med til at forklare Balles ændrede kurs. Men det har også haft en betydning, at L. Reventlow til at begynde med ikke fik sæde i kommissionen, og siden alene deltog ved at indsende sine forslag. C.D. Reventlow blev dermed kom-

51. Ingrid Markussen: *Visdommens lænker*, s. 135.

52. Joakim Larsen: *Bidrag til den Danske Skoles Historie*, bd. 2, s. 67.

missionens dominerende figur. Med sin realpolitiske tilgang må han have erkendt vigtigheden af at få Balle til at stå inden for kommissionens arbejde, og nødvendigheden af at få Balle til at bakke aktivt op om en ny lærebog for at undgå markant og måske uoverstigelig modstand.

Forhandlingerne i Den Store Skolekommission

Den 11. november 1789 afholdes kommissionens konstituerende møde. Her kommer den tidligere omtalte betænkning om skolevæsenet fra Balle i spil. På mødet vedtages det, at Balles betænkning fra den 4. september 1789 skal bruges som plan for kommissionens arbejde.⁵³ Selvom Balle er i mindretal, har man altså fra kommissionens side ønsket at anerkende hans arbejde og position. Der er dog kun tale om et strategisk høflighedshensyn. For den plan, der i virkeligheden kommer til at lægge til grund for kommissionens arbejde, er udarbejdet af Etatsråd Trant, der var en af Reventlowernes nære allierede.⁵⁴ Regeringens hidtidige strategi over for Balle føres altså her videre: Man ønsker ikke at afvise ham formelt, reelt går man dog ikke ind på hans forslag, og hans indflydelse er derfor fortsat relativt begrænset.

Kommissionens første besluttende møde afholdes den 25. november 1789. Det besluttet her, at man ønsker en helt grundlæggende reform af skolen; dermed skal der også udarbejdes helt nye lærebøger, og således kommer en ny lærebog i kristendom i spil. Man overvejer, om man skal bruge en oversættelse af Johan Friedrich Jacobis *Die ersten Lehren der Christeligen Religion* (1786). Balle og Bastholm påtager sig opgaven at gennemgå bogen og derpå meddele kommissionen, om den kan bruges som ny lærebog.⁵⁵ Ud fra kommissionens forhandlingsprotokol er Balle og Bastholm på dette tidspunkt sidestillet i projektet omkring den nye lærebog. Det skal dog her anføres, at ordet forhandlingsprotokol egentligt er misvisende, eftersom der reelt blot er tale om et beslutningsreferat. Dermed kan man ikke direkte læse om de forskellige standpunkter, kommissionens medlemmer har indtaget i de forskellige sager.

Næsten et år efter, at Balle og Bastholm havde fået betroet opgaven at udarbejde en lærebog, kan man den 6. oktober 1790 læse: »[D]en Religions Bog, som ieg Biskop Balle og ieg Dr. Bastholm have paataget

53. Kommissionen ang. det almindelige Skolevæsen 1789: Forhandlingsprotokol, Rigsarkivet.

54. Joakim Larsen: *Bidrag til den Danske Skoles Historie*, bd. 2, s. 66.

55. Forhandlingsprotokollen.

os at udarbejde og nu alt er færdig; [kan] efter 3 Ugers Forløb blive trykt, naar den havde cirkuleret til Eftersyn blandt Commissionens øvrige Medlemmer«. ⁵⁶ Lærebogen foreligger således i manuskript, men man beslutter altså, at den skal gennemgås og godkendes af kommissionen, inden den kan trykkes. På det efterfølgende møde den 20. oktober må det derfor komme som en overraskelse for kommissionens medlemmer, at Balle meddeler, at han allerede har ladet den trykke, og at den vil blive forelagt medlemmerne, når den er færdig fra trykken. ⁵⁷ Årsagen til dette dristige og, som vi skal se, ganske velgennemførte træk af Balle skal nok findes i, at han er bange for at få for mange rettelser i lærebogen i oplysningens retning. ⁵⁸ Ved at lade lærebogen udgive offentligt håber Balle gennem offentlige tilkendegivelser at få en modvægt til kommissionens synspunkter. Således bliver *Forsøg til en Lærebog i den Christelige Religion* til. *Forsøget* bliver så at sige først et forsøg med Balles udgivelse af den. Indtil udgivelsen af *Forsøget* omtales bogen i protokollerne som »Lærebog i Religion«. Kommissionen har ikke været interesseret i en sådan udgivelse, eftersom den selv har ønsket at redigere den endelige religionslærebog færdig uden andres indblanding.

Først den 5. januar 1791 omtales lærebogen for første gang som et forsøg. På dette møde bliver det besluttet, »at det af os Biskop Balle og Dr. Bastholm udarbeydede Forsøg til en Lære-Bog i Religionen maatte ... snarest mueligt gienemsees og bedømmes af Commissionens øvrige Medlemmer«. ⁵⁹ Af dette citat kan vi også se, at *Forsøget* endnu ikke på dette tidspunkt er blevet gennemgået af kommissionen, og som vi senere skal se, bliver den det aldrig. Den 5. januar er tillige den sidste gang, Bastholm nævnes i forbindelse med lærebogen. Balle er herfra den hovedansvarlige for udarbejdelsen af lærebogen. I udgangspunktet har det tilsyneladende ellers været et fælles projekt, men i forordet til *Forsøget*, som må være skrevet af udgiveren Balle, kan vi læse, at den »af een Forfatter er udarbeidet, og af en anden igiennemseet, prøvet, og forbedret«. ⁶⁰ Her er der således et klart hierarkisk forhold imellem dem.

56. Forhandlingsprotokollen.

57. Forhandlingsprotokollen.

58. Michael Neiiendam: *Christian Bastholm*, s. 290.

59. Forhandlingsprotokollen.

60. N.E. Balle: *Forsøg til en Lærebog i den Christelige Religion*, København 1790, indledningen.

Måske er dette forhold fremkommet gennem dramatiske magtkampe, eller måske har Bastholm blot trukket sig til fordel for kirkens førstemand, Balle. Balle beskriver det selv som et uddramatisk forløb i 1793, hvor han anfører, at Bastholm »efter Aftale i Skole-Commissionen havde den Godhed, at undersøge mit Arbeide«. ⁶¹ At Bastholm er blevet tildelt denne rolle af kommissionen, kan vi dog ikke læse af forhandlingsprotokollen, men de er dog ikke detaljerede nok til, at det kan udelukkes, at han er blevet det alligevel. I Bastholms selvbiografi fra 1806 omtaler han slet ikke sin rolle i forhold til lærebogen. ⁶²

Som nævnt bliver *Forsøget* aldrig gennemgået af kommissionen. Hvad der derimod bliver gennemgået, er den lærebog, Balle udarbejder på baggrund af de indsendte kommentarer til *Forsøget*. ⁶³ Den 27. april 1791 gennemgår og kommenterer kommissionen lærebogens fire første kapitler, og den 18. maj 1791 bliver det sidste af lærebogen gennemgået. Det anføres i protokollen, at adskilligt bliver forandret under denne gennemgang. Således skulle man tro, at lærebogen stod mere i oplysningens tegn end *Forsøget*, men som vi under behandlingen af forskellene mellem de to lærebøger skal se, forholder det sig omvendt.

Den 18. maj 1791, samme dag som lærebogens sidste kapitler bliver gennemgået af kommissionen, udarbejder kommissionen en anmodning om kongelig approbation af lærebogen: »Dersom da denne Lærebog, der indeholder vor Evangeliske Christendom, fremsat efter Biblens egen Lære, uden alle Konst-Ord eller dunkle Billeder, i et klart og fatteligt Foredrag, maatte finde Deres Kongelige Mayestæts allerhøjest Biefald [...] Ligesaa indstilles allerunderdanigst, om ikke forbedrede Lære Bog, der allerede som et Forsøg har vundet saadan Tillid, at mange ønske den indført, maatte, naar den er bleven trykt, allernaadigst anbefales og paabydes til Brug for alle, saavel i Skolerne som ved Confirmationen, i Danmark, dog ikke førend fra Mikkels Dag af i Aaret 1794«. ⁶⁴ Det er sandsynligvis Balle, der har forfattet denne anmodning til kongen, eftersom det er Balle, der har haft hovedansvaret for lærebo-

61. N.E. Balle: *Pligtankeret*, København 1793, s. 18.

62. Christian Bastholm: *Christian Bastholm, Doctor og Kongelig Confessionarius*, København 1806.

63. Danske Kancelli: Koncepter og indkomne sager 1789-1797, 1-199, Brev 46 b. Rigsarkivet.

64. Danske Kancelli: Koncepter og indkomne sager 1789-1797, 1-199, Brev 46 b. Rigsarkivet.

gen. Man kan her bemærke, at Balle intet skriver om fastholdelse af den sande lære over for tidens farlige tendenser, som ellers tidligere havde været yndet retorik fra hans side.

Den 10. juni 1791 kan vi af Danske Kancellis Forestillinger læse, at kancelliet anbefaler kongen at approbere kommissionens anmodning angående lærebogens indførelse fra den 29. sept. 1794. Denne anbefaling vælger kongen at følge. Som der står skrevet: »Dette Forslag bifaldes. Frederiksborg Slot. 10 Junii 1791.«⁶⁵ Beskrivelsen af lærebogens tilblivelsesproces kan hermed betragtes som værende ført til ende. Men inden man kan konkludere, at sådan blev Balle forfatter til Balles *Lærebog*, er det dog vigtigt at gøre sig klart, hvilken Balle det var, der forfattede lærebogen. For det var nemlig ikke den Balle, vi mødte i 1785, der fik lov til at skrive den. For at Balle kunne blive forfatter til lærebogen, må det betragtes som nødvendigt, at han ændrede sine synspunkter på to helt centrale områder.

For det første tager Balles *Lærebog* ikke udgangspunkt i og er ikke en forklaring over *Luthers Lille Katekismus*. I begyndelsen var det ellers, som vi har set, Balles klare holdning, at katekismens lærdomme skulle opstilles og forklares i en »naturlig« rækkefølge i lærebogen. Balle anså nemlig *Den Lille Katekismus* for at være et værn mod oplysningsteologiens dogmeopløsende tendenser, og derudover havde han i anmodningen til kancelliet fra 1785 argumenteret for, at man ved at tage udgangspunkt i katekismen ville kunne undgå almuens modstand mod en ny lærebog.

Det andet afgørende punkt, hvorpå Balle nærmede sig modpartiet, var i forhold til et pædagogisk tema, der ikke tidligere har været berørt i denne artikel. Balles *Lærebog* gør nemlig ikke brug af spørgsmål-svar-formen. Dette var en form, hvor der over hver læresætning var stillet et spørgsmål, som de nedenstående lærdomme var et svar på. Formen var stærkt kritiseret blandt fortalere for oplysningens pædagogiske idealer, eftersom de fandt, at formen medførte udenadslære uden forståelse for hverken spørgsmål eller svar. Balle var dog tilhænger af denne form, og i *Katekismus med Anmærkninger* fra 1786 havde Balle i margen – men dog ikke over selve læresætningerne – indsat spørgsmål, men, som han i 1793 forklarer, blev han »ved nærmere Samtale med Hr. Doct. og Confessionarius Bastholm, ... overbeviist om, at tankeløs Udenadslæsning

65. Danske Kancelli: Forestillinger 1790-1799, 1791 3. kvartal, s. 1101-1105, Rigsarkivet.

ligesaalet kunde forhindres, naar Spørmaalene stode paa Siden, som naar de fandtes anbragte over hver Læresætning især«. ⁶⁶ Balle udtrykker endda meget stor begejstring for denne forandring, idet han anfører, at han formoder, »at man i Eftertiden vil udlede vor almeennyttige Oplysnings rette Begyndelse fra den Tidspunkt, i hvilken Spørgsmaalene først udeluktes af de Bøger, som skulle lægges til Grund ved Ungdommens Underviisning«. ⁶⁷ I dette citat fornemmer man også Balles tilfredshed med lærebogen. Balles holdningsændringer har tilsyneladende været reelle og har ikke alene været et udtryk for realpolitiske nødvendigheder, selvom man kan anføre, at nødvendigheden nok har hjulpet de nye synspunkter på vej. At Balle har været svært tilfreds med lærebogen, bekræftes også af hans efterfølgende ihærdige arbejde for indførelsen af den. En indførelse der i øvrigt generelt må betegnes som en succes, selvom »de stærke jyders« sejlivede modstand er det, der står stærkest tilbage i den historiske bevidsthed. Da lærebogen udkom, var det dog i første omgang oplysningsfolkenes kritik, der fyldte mest.

Forskellene på *Forsøg til en Lærebog i den Christelige Religion* og Balles *Lærebog*

Inden lærebogens teologi skal behandles vil jeg som tidligere lovet behandle forskellene mellem *Forsøget* og den endelige udgave af lærebogen. Generelt om Balles *Lærebog* i forhold til *Forsøget* vil jeg tilslutte mig F. Rønnings udsagn: »Man får et indtryk af, at Balle træder stærkere frem i denne sidste redaktion«. ⁶⁸ Her skal de to forskelle omtales, som jeg finder, er de væsentligste. For det første refereres der i den endelige lærebog, til forskel fra *Forsøget*, til hvor i *Luthers Lille Katekismus*, man kan finde de behandlede lærdomme. ⁶⁹ Selvom der kun er tale om referencer og ikke en behandling af *Den Lille Katekismes* lærdomme, så er der alligevel tale om et forsøg på at fastholde katekismens relevans. For det andet behandles den centrale lutherske skelnen mellem

66. N.E. Balle: *Pligtankeret*, s. 18. I sit eget tidsskrift forsøger Balle her at forsvare opgivelsen af spørgsmål-svar-formen overfor konservative kritikere.

67. N.E. Balle: *Pligtankeret*, s. 17.

68. F. Rønning: *Rationalismens Tidsalder*, 3. del. 1. afdeling, s. 341.

69. Fx er der efter kapitlet »Om Jesu Christo vor Frelser« i anmærkningerne skrevet: »Lærdommen om Jesu Christo og hans Forsoning er i Korthed foredraget i den anden Troens Artikel i Luthers Catechismus«. (N.E. Balle: *Lærebog i den Evangelisk-christelige Religion indrettet til Brug i de danske Skoler*, København 1791, s. 42).

lov og evangelium i den endelige lærebog. Den behandles blot kort, i forbindelse med en præsentation af Bibelens indhold, og det er ikke ud fra denne skelnen, at forholdet mellem tro og gerninger beskrives i lærebogen.⁷⁰ Men at denne centrale lutherske skelnen er at finde i Balles *Lærebog* viser alligevel et klarere konfessionelt præg. Ligesom også titlen i den endelige udgave af lærebogen har hentet det konfessionsbestemte »Evangelisk« ind foran »christelige«. Disse konfessionelle og dogmatiske tilføjelser til Balles *Lærebog* er i en klar konservativ retning, selvom det samtidig er vigtigt at påpege, at disse ændringer ikke forandrer noget grundlæggende ved indholdet. Men havde Balle frygtet forandringer i oplysningens retning i *Forsøget*, så fik han i stedet en mere konservativ lærebog. Og man kan altså konstatere, at Balles beslutning om at udgive *Forsøget* var en ganske velvalgt disposition.

Lærebogens teologi

Denne artikels fokus er en beskrivelse af tilblivelsesprocessen for lærebogen, og af de magtkampe der udfoldede sig i forbindelse med den. En beskrivelse af lærebogens teologi er først og fremmest et forsøg på at tegne nogle overordnede linjer i forhold til hvilke tendenser, der blev de sejrende i lærebogen. Lærebogens teologi vil blive behandlet ud fra tre helt centrale områder, hvor tidens teologiske og ideologiske modsætninger trådte tydeligt frem: Fornuften, mennesket som synder og forsoningen. Inden dette gøres er det dog på sin plads indledningsvist at slå fast, at lærebogen er konservativ i den forstand, at den fastholder de klassiske kristne dogmer. Tidens dogmeopløsende tendenser er således ikke at spore i den.

Bogen indledes med en logisk bevisførelse for Guds eksistens og natur. Det anføres, at man ud fra det faktum, at verden er til, kan konkludere, at den må have en årsag, og ydermere at denne årsag må være stor, mægtig, vis og god. Denne årsag kaldes Gud, og, som det understreges, kendes Gud især og allertydeligst i Bibelen. Således er beviserne i lærebogen også hovedsagligt skriftbeviser og ikke forstandsbeviser. På dette punkt var Bastholm enig med Balle. Bastholm mente ikke, at børns fornuft var veludviklet nok til af logisk vej at kunne slutte sig til kristendommens sandheder. L. Reventlow derimod var af den opfattelse, at fornuften skulle opøves som det første, og at det var heraf for-

70. N.E. Balle: *Lærebog i den Evangelisk-christelige Religion*, s. 8.

ståelsen skulle komme. Det samme synspunkt havde en oplysningsmand som Johan Rosenstand-Goiske også. Han angiver således som den væsentligste årsag til forfættelsen og udgivelsen af *Forsøg til en Lære-Bog i Religionen* (1790),⁷¹ at han finder, at fornuftbevisernes nytte undervurderes i Bastholms *Religionsbog for Ungdommen* (1785). Som han skriver: »[S]temmer det ikke med den menneskelige Forstands Egenskab, at de Begreber blive de kiereste, og fasteste, til hvis Besiddelse den synes selv at have bidraget?«.⁷² I forhold til lærebogens brug af fornuften vil jeg mene, at der er tale om en let konservativ drejning. Det er dog ikke en entydig drejning, eftersom lærebøgerne benytter sig af både skriftbeviser og fornuftsbeviser.

Kapitlet »Om Menneskets Fordærvelsen ved Synden« indledes således: »Erfaring viser, at Mennesker ere ikke saa gode som de burde være«.⁷³ Disse indledende ord viser meget klart, hvordan læren om mennesket som synder behandles i lærebogen. Kort fortalt er forståelsen den, at den nedarvede synd er en svaghed mod det onde. Jeg finder derfor, at der i forhold til mennesket som synder er tale om en klar drejning mod oplysningen. Eller som F. Rønning kritisk beskriver lærebogens behandling af mennesket som synder: »Tiden er af sin næsten fanatiske begejstring for 'oplysningen' halvvejs bleven dreven over i den gamle græsk-hedenske anskuelse: at det onde i verden har sin kilde i en fordunklet erkendelsesevne ... Det der altså behøves, er en sand oplysning, der kan vænne folk til at bruge deres forstand til sund eftertanke«.⁷⁴

Kapitlet, der omhandler, hvorledes mennesket får del i Kristi forløsning, indledes med ordene: »Jesus Christus haver ikke ved sin Forløsning givet os Frihed til at synde«.⁷⁵ I lærebogen lader det til, at frygten for at mennesket skal synde på nåden, helt ender med at overskygge og måske endda opløse det lutherske sola fide. Hvad der dog tæller i kon-

71. Denne lærebog indsendte Rosenstand også til skolekommissionen. Af forhandlingsprotokollerne kan vi d. 8. december 1790 læse: »Videre besluttede Commissionen at svare Fuldmægtig Rosenstand, at førend hans Forsøg til en Lære-Bog i Religionen var indkommen, havde Commissionen allerede overdraget dens 2 de Medlemmer, Biskop Balle og Doctor Bastholm at udarbejde en Religions Lære-Bog for Ungdommen, hvilket Arbejde nu alt var fuldført«.

72. Johan Philip Rosenstand-Goiske: *Forsøg til en Lære-Bog i Religionen*, København 1790, s. 10.

73. N. E. Balle: *Lærebog i den Evangelisk-christelige Religion*, s. 23.

74. F. Rønning: *Rationalismens Tidsalder*, 3. del. 1. afdeling, s. 343.

75. N. E. Balle: *Lærebog i den Evangelisk-christelige Religion*, s. 42.

servativ retning er, at forsoningens mulighed fremhæves som noget, der reelt afstedkommes ved Jesu stedfortrædende død.⁷⁶ Modsat Balle fandt Bastholm, at det var ved lærdommen om Kristi død, og altså ikke ved selve hans død, at forsoningen fandt sted mellem Gud og mennesker.⁷⁷ Overordnet set må man dog konstatere, at lærebogen i forhold til forsoningen peger i oplysningens retning.

Samlet på teologien i lærebogen kan man konkludere, at oplysnings-teologien har sat sine tydelige spor, selvom resultatet ikke er radikalt. I forhold til læren om synden og forsoningen, kan man næsten sige, at Balles frygt – at den lutherske forsonings- og syndslære ville blive udvandet, hvis en lærebog ikke tog udgangspunkt *Den Lille Katekismus* – blev indfriet. Det var også på dette punkt, at »de stærke jyders« modstand mod lærebogen var stærkest.

Konklusion

Med regeringsskiftet i 1784 kom der nye mænd til magten. Deres ideologi og position i forhold til magten udfordrede kirkens herredømme over skolen. Balles opgave var at fastholde kirkens magt over skolen, mens brødrene Reventlow forsøgte at få Balle og kirken overflødiggjort. Således så den politiske kontekst ud for kampen om lærebogen.

Reventlowernes forsøg på at sætte Balle uden for indflydelse møder vi i deres anmodning af 28. januar 1785. Her udtrykker de ønske om at få udvidet deres kommissorium til udover en landboreform af de kongelige amter også at omfatte udarbejdelsen af en ny skoleordning for de to amter. Ved at få lagt denne opgave ind under landbokommissionen ville de være kommet udenom Balles og kirkens magt over skolen.

Balles forsøg på at fastholde kirkens position kommer tre dage senere, hvor han uopfordret indsender sine tanker omkring forbedringer af skolen samt en anmodning om at få en kongelig ordre til at forfatte en ny lærebog. Selvom Balle måske ikke har kendt til Reventlowernes ovenfor behandlede anmodning, har han været klar over, at der var stærke kræfter i den nye regering, der ønskede at sætte ham uden for indflydelse.

Kancelliets reaktion på både Reventlowernes forespørgsel og Balles anmodning er symptomatisk for, hvad man kan kalde regeringens over-

76. N. E. Balle: *Lærebog i den Evangelisk-christelige Religion*, s. 38f.

77. Michael Neiiendam: *Christian Bastholm*, s. 210.

ordnede politiske strategi i deres behandling af forholdet mellem kirken og skolen.

I forhold til Reventlowernes forespørgsel bliver det vedtaget, at Sjøllands Stiftsøvrighed og landbokommissionen skal udarbejde et fælles udkast til en ny skoleordning. Konsekvensen af denne beslutning bliver et næsten fire år langt forhandlingsforløb mellem Balle og L. Reventlow. Formelt anerkender man altså Balles position, men de reelle forhandlinger ender med, at Balle kommer til at stå helt uden for indflydelse på det endelige forslag.

I forhold til Balles anmodning om at skrive en lærebog vælger kancelliet at ignorere den. I stedet beder man ham om at indhente betænkninger fra landets stiftsøvrigheder omkring hans foreslåede nedlæggelse af degneembedet. Også Balles efterfølgende gentagelse af anmodningen vælger Kancelliet af at ignorere. Man har ikke ønsket at give Balle tilladelse til at skrive en så vigtig bog som lærebogen, på den anden side har man heller ikke ønsket at lægge sig direkte ud med den meget betydningsfulde del af embedsstanden, som præsterne udgjorde. Sådan kan man også betragte rygterne om, at Bastholm skulle erstatte Balle, for at han kunne indføre en helt ny liturgi i kirken. Det er meget muligt, at der her været ønsket tæt på regeringen i denne retning. At for eksempel L. Reventlow har ønsket dette, er sandsynligt. Samtidig har den enevældige statsmagt dog frygtet den uro, et markant opgør med kirken og dermed også den traditionelt indstillede landbefolkning kunne afstedkomme. Statsmagtens frygt for uro og oprør er vel også den, Balle puster til, når han i sin anmodning af 31. januar 1785 advarer om den uro, en helt ny lærebog ville kunne afstedkomme, eller når han i *Vei til Hæderlighed* skriver, at kirken ikke ville kunne leve med, at man beordrer én uden for kirken til at udarbejdede ting af væsentlig betydning for kirkens liv.

I *Vei til Hæderlighed* gengiver Balle også sin anmodning om at skrive en ny lærebog. Dette betegner en ændret strategi fra Balles side og er derudover også et brud på hans princip om ikke at lade uenigheder udfolde sig i offentligheden. Men hans position i forhold til den politiske magt gør, at han finder det nødvendigt at appellere til den offentlige mening. Og med kirkens og Balles frygt for, at dramatiske ændringer i kirkens liv står for døren, bliver han nødt til at handle, før det er for sent.

Resultatet af den ændrede strategi udebliver i form af en kongelig ordre på at udarbejde en ny lærebog. Men regeringen kan heller ikke længere bare ignorere hans anmodning. I svaret til Balle den 24. september 1786 følger kancelliet den hidtidige strategi: Den undsiger ikke

Balle direkte, i stedet vælger man at give Balle en ubetydelig tilladelse til at skrive en lærebog. På den anden side bliver resultatet heller ikke som Balle frygtede: At opgaven om at skrive en ny lærebog skulle falde i hænderne på en af »de nye troende«.

Kancelliets afvisning af Balle sætter lærebogen på standby. Det er først med nedsættelsen af Den Store Skolekommission i maj 1789, at der kommer gang i processen igen. På dette tidspunkt må man have sluttet, at det var nødvendigt at få Balle til at stå bag en ny lærebog, hvis ikke den skulle møde uoverstigelig modstand. I Skolekommissionen beslutter man som noget af det første, at der skal udarbejdes nye lærebøger til skolen. Og det er tilsyneladende kommissionens ønske, at Balle og Bastholm i fællesskab skal udarbejde en ny lærebog i kristendom. Resultatet bliver dog, at Balle ret hurtigt selv overtager hele lærebogsprojektet. Det er således ham, der egenhændigt beslutter at udgive *Forsøg til en Lærebog i den Christelige Religion*. Dette gør han for at skabe en modvægt til kommissionens synspunkter i forhold til en lærebog. En beslutning der viser sig at være ganske klog, eftersom den endelige udgave af lærebogen har et mere konservativt præg end *Forsøget*.

Jeg har flere steder betegnet tilblivelsesprocessen af Balles *Lærebog* som en kamp. Derfor er det også naturligt at stille spørgsmålet: Hvem vandt denne kamp? Man kan til at begynde med konstatere, at Balle ønskede at skrive en lærebog, og Balle endte med at skrive en lærebog. Ud fra denne betragtning kan man kalde Balle for vinderen. Men sammenligner man Balles forestillinger om en lærebog i 1785 og det endelige produkt i 1791, tegner der sig et noget mindre entydigt billede. For Balle måtte på afgørende punkter ændre holdninger, for at det kunne lade sig gøre at blive forfatter til lærebogen. På anden siden kan man også konstatere, at Balle undgik at blive overflødiggjort i forholdet til skolepolitikken og dermed også lærebogen, selvom der var mænd meget tæt på magten, der ønskede at sætte ham uden for indflydelse. At dette projekt lykkedes skyldes nok en blanding af Balles stædige iver, og hvad regeringen vurderede som politiske nødvendigheder. Balles evne til at trække lærebogen i en konservativ retning i skolekommissionen, må dog tilskrives hans dristige dispositioner. Og alt i alt har Balle da også rimelig god grund til sin tilfredshed med det endelige udfald af kampen om lærebogen.

Perspektivering

Den Store Skolekommissions arbejde afsluttedes først i 1814. Sammenlignet med tidens mere radikale pædagogiske projekter må resul-

tatet siges at være mådeholdent.⁷⁸ Men selvom det var mådeholdent, brød det på nogle afgørende punkter med kirkens magt over skolen. Planerne blev dog aldrig ført ud i livet på grund af landets økonomiske situation, med statsbankerot i 1813 og den efterfølgende landbrugskrise.⁷⁹ Og i 1820 vendte Frederik den 6. sig endda direkte mod oplysningens pædagogiske idealer og stillede sig i stedet i spidsen for indførelsen af den gensidige undervisning på landets skoler. Det var en undervisningsform, der var baseret på elevernes undervisning af hinanden. Formen var militærisk, effektiv og billig og fokuserede på udenadslære. Det var ikke kun oplysningsfolkene, der var utilfredse; kirken var det i ligeså høj grad. Den anførte, at åndelige lærdomme ikke kunne videreformidles i dette system. Frederik den 6. valgte derfor, at lade skoledagens første halve time være helliget religionsundervisningen.⁸⁰

Således smuldrede oplysningsfolkenes projekt. Et projekt de ellers havde haft så store forhåbninger til ved magtskiftet i 1784. Balle derimod modtog en guldmedalje. Den blev givet til ham af konservative støtter i 1798. Forsiden af den havde de prydet med Balles billede, og på bagsiden var der afbilledet en klippe i et oprørt hav, på hvilken der stod en kvindelige figur, der skulle symbolisere religionen. Med medaljen fulgte en skrivelse, hvori motivet blev forklaret med følgende ord: »I Sindbilledet af Religionen, der modstaaer Bølgernes Rasen, have vi troet at finde et sandt Billede paa dens dydige og utrættelige Forsvarer«. ⁸¹ De mente med andre ord, at Balle havde modstået tidens angreb på den sande kristendom. Som vi allerede har set af F. Rønnings kritiske kommentarer til lærebogen, var eftertidens dom over Balle mildt sagt ikke helt så begejstret – i hvert fald ikke hvad lærebogen angik. De store folkelige vækkelser, der stod i et stærkt modsætningsforhold til oplysningsteologien, var meget kritiske over for lærebogen. Skolemanden Christen Kold, der var stærkt inspireret af Grundtvig, udtrykker sig således i 1850 i skriftet *Om Børneskolen*: »Jeg kan huske fra min barndom, at ikke eneste stykke af Balles *Lærebog* gjorde indtryk på mig og kun ét stykke af bibelhistorien, nemlig det om martyrerne i Makkabæ-

78. Michael Neiiendam: *Christian Bastholm*, s. 124.

79. Margaret S. Archer: *Social Origins of Educational Systems*, London 1979, s. 133.

80. Jens Engberg: *Den standhaftige tinsoldat. En biografi om Frederik 6.*, København 2009, s. 446 f.

81. Jens Møller: *Biskop Nikolai Edinger Balles Levnet og Fortjenester*, s. 223.

ernes Bog, som gik mig så nær til hjertet, at jeg græd, hver gang jeg læste det. Alt det øvrige var hos mig, og jeg tør sige også hos de andre børn, kun en udvortes påklinet mening, som ikke havde indflydelse på tankegangen, og langt mindre på livet«. ⁸² Og derfor mente han, og med disse ord når denne artikel sin afslutning: »Det måtte vel nu snart være på tide at frigøre hele det danske folk fra trældommen under Balles Lærebog«. ⁸³

Summary

From 1794 till 1856, Balle's Textbook was the official textbook of Christianity for Danish pupils, and its content was expected to be known at confirmation in the Danish Church. This article shortly summarizes the previous historical reviews of how the textbook came into existence, and shows that no study so far has explained this process satisfactory. The main cause of this is that no study so far has examined the correspondence between the Bishop of Zealand N.E. Balle and The Danish Chancellery that exercised the absolute monarchy's school and church politics. A key part of the article is an examination of the source material of this correspondence.

The beginning of the process of establishing a textbook was taken with Balle's request to be its author on the 31st of January 1785 to the chancellery. In his request, the conservative Balle explained that his textbook would be an explanation of *Luther's Small Catechism*. The new government that had seized power in 1784 was inspired by the new ideas of the Enlightenment, and the Reventlow brothers, who were the government's most influential agents on school politics, wanted a basically new textbook. Thus the chancellery dared not approve Balle's request. On the other hand, it did not want a conflict with Balle either, so The Danish Chancellery initially chose to ignore the request. Balle however reminded the chancellery of his inquiry, and as they ignored that as well, Balle made his request public in the book *Vei til Hæderlighed for Geistlige*. Presumably, this prompted the Government to give him an answer, and thus in September 1785 Balle received a diplomatic rejection.

82. Christen Kold: *Om børneskolen. Let forkortet og sprogligt bearbejdet af Lars Skriver Svendsen*, Fåborg 1995, s. 20.

83. Christen Kold: *Om børneskolen*, s. 16.

The process of establishing a textbook continued with the establishment of the Great School Commission in May 1789. The commission was established to create a school reform, and in doing this, its members also decided to establish a new textbook of Christianity. The Reventlow brothers, N.E. Balle and an influential theologian Christian Bastholm who was influenced by modern ideas of the Enlightenment were among the members of the commission. In the commission it was decided that Balle and Bastholm together should write a new textbook, but when the first edition of the textbook was published, Balle was clearly referred to as the main author. This edition having been reviewed by the public Balle made some minor changes in a slightly more conservative direction. One matter is decisive: To become the author of the new textbook Balle had to abandon *The Small Catechism* as model as well as his conservative pedagogical ideas. Thus Balle had moved towards the ideas of the Reventlow brothers on central points.

The Great School Commission reviewed the textbook and presented the final edition of the textbook to the government. It was approved on June the 10th 1791, and it was settled that it be the official textbook of Christianity by 29th September 1794 onwards.